

УКРАЇНЬСЬКА СУРДОЛІНГВІСТИКА: ЗМІСТ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті представлено концепцію розроблення нового напрямку у вітчизняному мовознавстві — української сурдолінгвістики; дано загальну характеристику об'єкта вивчення — жестової мови глухих; запропоновано основні аспекти її дослідження.

Ключові слова: сурдолінгвістика, жестова мова, вербальна мова, жест, жестовий текст.

Дослідження проблем людей з вадами слуху в Україні актуалізуються у зв'язку із соціалізацією, гуманізацією всіх галузей науки. Так, досить ґрунтовно опрацьовано питання освіти, реабілітації, інтеграції, а також соціального, правового статусу людей з вадами слуху. Зокрема, багато уваги приділено специфічним засобам спілкування цієї категорії людей — жестовій мові, калькованому жестовому мовленню: їхній природі, історії розвитку та ролі в навчальному процесі¹. Вивчення жестової мови глухих (далі — ЖМГ і ЖМ), зокрема в Україні, зумовлене передусім прикладним аспектом цієї проблеми — навчанням, тобто досягненням необхідного рівня комунікативної компетентності самих глухих та відповідних спеціалістів (педагогів, сурдоперекладачів та ін.). Тому найширше питання ЖМГ опрацьовують педагоги, психологи, соціологи.

Нині в Україні й за кордоном вивчають питання синзетивних періодів для оволодіння жестовою мовою, білінгвального навчання, розробляють способи двовимірної графічної фіксації жестової мови, тобто її писемну форму. Створено перекладні жестово-словесні й словесно-жестові словники національних жестових мов: британської, фінської, шведської, німецької, російської, української (їхня лексикографічна характеристика — тема окремого дослідження).

Однак наукових теоретичних розвідок саме лінгвістичних аспектів ЖМГ дуже мало. Актуальність лінгвістичного вивчення ЖМГ зумовлена необхідністю розширення знань про зазначену комунікативну систему з погляду її структури, правил взаємодії елементів, джерел їхньої номінації, внутрішньої та зовнішньої форми основної одиниці — жести, його зв'язку з вербальними одиницями тощо.

¹ Базоев В. З., Паленный В. А. Человек из мира тишины.— М., 2002.— 815 с.; Гейльман И. Ф. Ваш друг — жестика.— СПб., 2003.— 173 с.; Гейльман И. Ф. Ручная азбука и речевые жесты глухонемых.— М., 1957.— 595 с.; Димскис Л. С. Изучаем жестовый язык.— Минск, 1998.— 135 с.; Зайцева Г. Л. Жестовая речь. Дактилология.— М., 2000.— 197 с.; Ивановцева Н. В. Мимико-жестикуляционная речь.— К., 1968.— 290 с.; Красевский Р. Г. Мова жестів глухих.— К., 1964.— 219 с.; Кульбіда С. В. Стан використання і вивчення жестової мови в Україні // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми сучасної спеціальної освіти (українсько-канадський досвід)».— К.; Едмонтон, 2004.— С. 63–67; Фрадкіна Р. Н. Говорящие руки : Темат. словарь жест. языка глухих России.— М., 2001.— 597 с.; Членов Е. В. Глухонемые и их обучение в Западной Европе и в России. С изложением новейших попыток развития слуха у глухонемых.— М., 1897.— 358 с.

Усе це сприятиме глибшому розумінню процесів мислення, способів і шляхів експлікації інтенційної сфери людей з вадами слуху, реалізації їхніх комунікативних, когнітивних, аксіологічних, прагматичних потреб тощо. Зіставний аналіз жестової та вербальної комунікативних систем, можливо, відкриє шляхи нового розуміння вже відомих і досліджених класичною лінгвістикою мовних фактів.

Таким чином, актуальним є вироблення концепції лінгвістичного вивчення ЖМГ, у межах якого слід означити предмет, зміст дослідження, його методологічну базу, основні одиниці, категорійний апарат, а також опрацювати метамову. Одним із завдань дослідження є визначення змісту й принципів нового, не розробленого напряму сучасного мовознавства — української сурдолінгвістики.

Найповнішим на сьогодні джерелом лінгвістичного вивчення ЖМ є праці Р. Красівського «Мова жестів глухих»² і Г. Зайцевої «Жестова мова. Дактилологія». У другому розділі монографії Г. Зайцевої «Як побудована система жестового спілкування глухих. Лінгвістичний аналіз»³ підсумовано лінгвістичні напрацювання в галузі системи жестової комунікації, зокрема В. Вундта, Р. М. Боскіс, І. Ф. Гейльмана, Н. Г. Морозової, В. Стоку, Л. С. Димскіс та ін. Це, а також інші дослідження психолінгвістичних, психопедагогічних, лінгвістичних аспектів російської жестової мови (РЖМ) та калькованого жестового мовлення (КЖМл) дозволяють зробити певні узагальнення (зважаючи на міжмовну інтерференцію й онтологічну спільність жестових мов глухих беремо ці факти за основу в контексті української сурдолінгвістики).

Усі жестові мови, якими людина користується в різних сферах діяльності за різних мотивацій, класифікують⁴ 1) за контингентом користувачів: мови глухих (як основний засіб спілкування) і мови тих, хто чує (звичайно як допоміжний засіб при словесній мові й основний при ритуальних мовчаннях тощо); 2) за функціями: автономні й допоміжні; 3) за ступенем автономності стосовно словесної мови: від цілком автономних (наприклад, жестова мова глухих) до мануальних форм вербальної мови (кальковане жестове й дактильне мовлення); 4) за комунікативними можливостями: від умовних знаків такелажників (жести ВІРА «піднімай угору», МАЙНА «опускай вниз» тощо) до жестової системи глухих, здатної задовольнити будь-який рівень комунікації.

Так, *жестова мова глухих* — це автономна комунікативна система, експлікативний бік якої має суто мануально-мімічну основу. Це мова, втілена у жестах, сприймана зоровим аналізатором, основний орган її творення — руки. Основною одиницею ЖМГ є жест для позначення різних фактів дійсності (предметів, процесів, відношень). Внутрішня сторона жесту пов'язана з відображенням цих фактів дійсності у людській свідомості (надалі як жестову мову розуміємо лише означене явище, а не мову тіла (кінестетику) взагалі як засіб, уживаний паралельно з вербальною мовою).

Перші згадки про мануальний спосіб людського спілкування зафіксовано у IV ст. до н. е. Так, грецький філософ Платон указує на рухи голови, тіла, рук, якими послуговувалися «безсловесні», а Мішна (збірка законів у давніх євреїв II ст. н. е.) свідчить, що глухонімі можуть спілкуватися знаками, зокрема й під час судового процесу. Те саме відзначав і св. Августин у IV ст. н. е.⁵ Однак про

² Красівський Р. Г. Знач. праця.

³ Зайцева Г. Л. Знач. праця. — С. 29–70.

⁴ Жестовые языки // Энциклопедия «Кругосвет». — Central European University Regents, 2001 (www.rol.ru).

⁵ Дактилологія. Електронний ресурс (www.panterra.com.ua.).

особливості формування й функціонування давніх жестових систем нічого не відомо.

Стосовно комунікації глухих загально визнаним (із деякими розбіжностями в термінології) є існування а) жестової мови як самостійної комунікативної системи, репрезентованої мануально-мімічно (жестами) — жестовим мовленням (ЖМл; далі йтиметься про ЖМ як мову і як діяльність з її використання); б) калькованого жестового мовлення (КЖМл) як своєрідної мануальної форми (кальки) природної словесної мови.

КЖМл — другорядна знакова система, що засвоюється на основі й у процесі вивчення глухою людиною словесної мови. За таких умов жести є еквівалентами слів, а порядок їх використання збігається з порядком слів у звичайному вербальному реченні, тобто КЖМл є мануальним відбиттям вербальної мови й має лінійний характер.

За ступенем автономності ЖМ, урахувавши її природні особливості, не пов'язана зі словесною мовою, на відміну від КЖМл. Приймаючи принципи й метамову традиційного мовознавства, констатуємо, що ЖМ має ознаку стихійності виникнення й розвитку, своєрідні морфологію, синтаксис, семантику, лексику (жестуку). Це дозволяє назвати її повноцінною мовою на відміну від КЖМл, яка дублює лексику й граматику природної словесної мови. Обов'язковим етапом лінгвістичного вивчення ЖМ є ґрунтовна кореляція понять і термінів КЖМл і ЖМ.

Більшою мірою в КЖМл, меншою — в ЖМл використовують елементи дактилогії (дактильного мовлення). Це калькована форма словесної мови, що передається за допомогою дактилем — пальцевих зображень кожної букви національного алфавіту. За допомогою дактилем можна скласти «в повітрі» будь-яке слово, словосполучення, речення (насамперед це одиниці, що не мають жестового еквівалента — прізвища, імена, окремі морфеми тощо). Про одноручну дактилогію (нею користуються США, деякі країни Європи, зокрема Україна, Росія, Білорусь) відомо ще з книжки іспанського монаха-бенедиктинця Хуана Пабло Бонета «Спрощення букв та мистецтво навчання мови глухих» (1620 р.), а про дворучну (її вживають країни Британської співдружності, зокрема Австралія) — із праці «Дидакалокофус, або керівництво для глухих і німих людей» (1680) ⁶.

Традиційно вважають, що основна одиниця ЖМ — жест — є аналогом лексеми (морфема), а сукупність жестів становить лексичний склад ЖМ (пропонують терміни *жестовий склад* або *жестика*). Жести ЖМ і КЖМл класифікують за певними характеристиками: належністю до однієї чи обох жестових систем (жест книги належить і до ЖМ, і до КЖМл, а інтеграл — тільки до КЖМл), за способом експлікації (власне жести: дискримінація «дискримінація», жести+дактилеми: з-СУХО «засуха», дактильні слова: к-і-б-е-р-н-е-т-и-к-а «кібернетика») ⁷. Р. Красевський пропонує таку класифікацію одиниць ЖМ:

1. *Виразальні рухи*: а) міміка (гніву, огиди, переляку тощо); б) виразальні жести — вказівні (заборона, запрошення тощо); інсценувальні, або імітативні (писати, бігти та ін.).

2. *Жестові знаки*: а) знаки безпосередньої конкретної символіки, що зображають предмети за формою (папір, килим) чи конструкцією (ліжка, гриб), або за тим і другим (цвях, вулиця). Ця група тісно пов'язана з виразальними жестами; б) знаки опосередкованої символіки — зображення за характерною ознакою (гума — рух, що імітує розтягування гуми, від'їжджати — рух поступового

⁶ Там же.

⁷ Зайцева Г. Л. Знач. праця.

з'єднання великого й вказівного пальців при поступальному русі вперед, що імітує зменшення предмета під час його віддалення); знаки — кальки словесних виразів (УМОВА, ДОМОВЛЕНІСТЬ — кількаразове ударяння долоні об долоню: «вдарити по руках», НЕ ЗВЕРТАТИ УВАГИ — буквально «дивитися крізь пальці» то-що); в) штучні знаки — пов'язані з початковою буквою відповідного слова (НЕЩАСТЯ, ГОРЕ — пальці обох рук у конфігурації літери *n* одночасно рухаються вниз, ГРАМОТНИЙ, ПИСЕМНИЙ — пальці в конфігурації букви *г* торкаються лоба й рухаються вниз та ін.); довільні знаки (САМ — великий палець правої кисті торкається лівого нижнього боку грудей, а потім правого, СПОКІЙНО — ковзний рух по грудній клітці зовнішнім ребром великого пальця або розкритою долонею)⁸.

Виразальні рухи (перша група) переважно є спільними для глухих і тих, хто чує, а жестові знаки (друга група) — це кінетична система глухих, хоч деякі жести, наприклад ДОМОВЛЕНІСТЬ, використовують і ті, хто чує, наприклад, ударяють по руках, підсилюючи вислів: «Отже, домовились!».

Пропонована класифікація, очевидно, потребує деяких уточнень. Так, довільний, тобто немотивований, знак СПОКІЙНО можна кваліфікувати як виразальний вказівний жест, адже рух долоні по грудній клітці зверху вниз часто використовують і ті, хто чує, вони нібито уповільнюють прискорене дихання чи серцебиття, кінетично підсилюючи стан спокою або бажання заспокоїтися.

Жест має багатокомпонентну будову, яку становлять фонеми (кінеми): конфігурація, локалізація, характер руху, участь однієї чи двох рук, немануальний компонент (міміка). Традиційний термін «фонема», на нашу думку, неадекватний стосовно компонентів жесту. Як відомо, фонема у вербальній мові виконує розрізнявальну функцію, проте самостійного значення не має, на відміну від компонентів жесту. Так, характер руху, зокрема напрям, надає жесту іншого значення, на зразок морфем у словах *приїхати* і *від'їхати*. Тому термін «морфема» є доречнішим, хоча доцільно здійснити ретельніше дослідження цього аспекту.

Розробивши докладну систему символів на позначення кожної кінеми, білоруська дослідниця Л. Димскіс пропонує нотувати (транскрибувати) жест, кодифікувати його письмово у двовимірній площині⁹. Вона значно поглибила систему, розроблену вперше в середині ХХ ст. В. Стоку¹⁰, проте не залучила до нотації способу передання одночасного виконання двох кінем (наприклад, під час руху змінюється конфігурація) через позначення «чисельник / знаменник».

На нашу думку, внутрішня форма жесту у свідомості мовця може бути пов'язана зі словом, словосполученням, реченням, якщо комунікант володіє вербальною мовою, і не пов'язана зі словом (відповідно — з усією системою природної вербальної мови), коли комунікант (наприклад, глуха дитина, народжена в сім'ї глухих) не володіє вербальною мовою або не знає відповідної вербальної форми. Так, жест ШАМΠΑНСЬКЕ (імітація вибуху) на означення шампанського не пов'язаний ні з писемною, ні з усною звуко-буквеною формою слова *шампанське* та з уявленням людини про це слово. Спільне у структурах слова *шампанське* і жесту ШАМПАНСЬКЕ — це поняття, уявлення людини про шампанське як предмет дійсності.

Іноді, як зазначалося, зовнішня форма жесту може стосуватися слова як цільнооформленого звуко-буквеного комплексу, наприклад, жест ГРАМОТНИЙ побудований на основі конфігурації літери *г* — першої у відповідному слові *грамотний*. Проте це не перешкоджає людині, яка не має ідеального образу цього

⁸ Красевський Р. Г. Знач. праця.

⁹ Димскіс Л. С. Знач. праця.

¹⁰ Stokoe W. Sign language structure. An outline of the visual communication systems of the American deaf // Studies in linguistics. Occasional Papers.— Б. м., 1960.

слова, використовувати правильно вказаний жест згідно з його значенням у відповідному контексті.

Для зручності опису й вивчення ЖМ значення жестів передають словами-еквівалентами: ДІВЧИНКА, ДИРЕКТОР; СПИСОК (інколи додатково називають поняття, які може позначати цей жест: «список», «розклад», «програма») або словосполученнями, реченнями: Я САМ; ОГЛЯНУТИ ВСІХ.

Жестиці ЖМ властиві різноманітні семантичні зв'язки. Так, синонімія виявляється в існуванні кількох різних за формою і, відповідно, мотивацією жестів на означення одного поняття. Наприклад, поняття «свіжий» передають такими формами: а) правою долонею ніби зачерпнути щось у лівій; б) обидві кисті зі складеними до купи пальцями рухати до себе і від себе на рівні грудей. Обидва жести словесно кодифікують як СВІЖИЙ, уживаючи при перекладі відповідне слово — *свіжий*.

Щодо антонімії цікавим є спосіб надання жесту протилежних значень, скажімо, шляхом зміни характеру руху, як у жестах ВГОРИ та ВНИЗУ. Омонімічними, мабуть, можна назвати жести на означення комп'ютера й піаніно: пальці обох рук імітують роботу на клавіатурі.

Багатозначні жести, як правило, синкретичні (один жест уживають на означення особи, ознаки, дії тощо, які пов'язані з певним явищем, напр.: ЛИЖІ — *лижжі, лижжик, лижна прогулянка, ходити на лижах*; ОРГАНІЗОВУВАТИ — *організувати, організатор, організований*; ПОВТОРИТИ — *повторити, повторення, повторний*. Мові ЖМ також притаманний аналітизм (що ПИТИ — *вода*, чим ПИСАТИ — *олівець, ручка*).

Граматику ЖМ, на думку дослідників, не варто пов'язувати з граматиною словесної мови. Так, зокрема, виникає проблема частиномовної належності синкретичних жестів, наприклад, щодо позначення понять «праска» і «прасувати», «пилка» й «пиляти». В американській ЖМ, як свідчить література, звичайно такий жест-«іменник» відрізняється від жесту-«дієслова» стриманішим характером руху. Однак і в американській, і в українській мовах це виявляється не завжди¹¹. Тому прийнятним для аналізу граматики ЖМ є семасіологічний принцип.

Особливості синтаксису ЖМ виявляються в порядку жестів, у тривимірності вислову, залученні немануального компонента, у своєрідній експлікації належності, часових, видових та числових значень, модальності, просторових, порівняльних та суб'єктно-об'єктних відношень тощо. Так, значення множинності реалізується у два основні способи: а) до жесту-номінатива додають жести БАГАТО або РІЗНИЙ, напр.: БУДИНОК БАГАТО означає *будинки* (зазначимо, що крім предметної множинності так передають і тривалість дії: ГРА БАГАТО означає а) *ігри* й б) *довго грати*); б) жест-номінатив повторюють кілька разів: ДЕРЕВО ДЕРЕВО — *дерева*, ГОВОРИТИ ГОВОРИТИ — *говорять*.

Дослідники наголошують на конситуативності ЖМ (як і розмовної форми словесної мови). Це, з одного боку, полегшує побудову й сприйняття жестового мовлення, адже порядок жестів у реченні не фіксований: словесну фразу «дівчинка в червоному платті годує шістьох жовтих курчат» реалізують такими варіантами: а) ДІВЧИНКА МАЛЕНЬКА ЧЕРВОНИЙ ПЛАТТЯ КУРЧАТА ЖОВТИЙ ГОДУВАТИ; б) ГОДУВАТИ ДІВЧИНКА КУРЧАТА; в) ЖОВТИЙ КУРЧАТА ГОДУВАТИ ДІВЧИНКА ШІСТЬ¹². З другого боку, як нам здається, складнішим є передавання тих висловів, значення яких не впливає з логіки реальних подій, напр.: «дівчинка годує хлопчика», «хлопчик годує дівчинку».

¹¹ Зайцева Г. Л. Знач. праця. — С. 37–38.

¹² Там же.

У контексті розбудови української сурдолінгвістики великого значення набуває 1) розроблення теоретичних основ лінгвістичного дослідження української ЖМ (джерела, метамова, концепція, зміст, принципи та методи тощо); 2) з'ясування онтологічних, гносеологічних, соціологічних основ ЖМ, її функцій; 3) добір фактичного матеріалу — жестів та жестових текстів — в умовах природного спілкування глухих за спеціально розробленою для цього методикою; 4) розроблення теоретико-методологічної характеристики жесту як основної одиниці ЖМ; 5) установа семантичних, структурних, етимологічних, дериваційних, дискурсивних кореляцій між одиницями української ЖМ; опрацювання граматики ЖМ, зокрема можливості експлікації різних типів синтаксичних відношень; 6) виявлення диференційних ознак ЖМ порівняно з природною вербальною мовою та калькованим жестовим мовленням; 7) з'ясування впливів на українську ЖМ українських і російських вербальних мов та калькованих жестових систем; 8) визначення національної, соціальної, гендерної ментальності УЖМ тощо.

Природа жестової мови, що, зокрема, не має писемної традиції, вимагає вироблення нових категорій, принципів дослідження, відмінних від класичного мовознавства. Пріоритетним стає завдання створення корпусу жестової мови — кодифікованого певним чином набору жестових текстів та реалізація на його основі жестово-словесних тлумачних, перекладних та інших словників¹³; опрацювання термінологічного апарату сурдолінгвістичних досліджень, актуалізація відношень понять «жестова мова» й «мова тіла (жестів)» та інших жестових систем (у лінгвістичному аспекті), дослідження особливостей внутрішньої форми жесту тощо.

Лінгвістичний погляд на жестову мову сприятиме уточненню її статусу як повноцінної комунікативної системи, місця серед словесної мови та калькованого жестового мовлення, розв'язанню проблеми білінгвального навчання глухих дітей, зокрема кореляції використання жестової, словесної мов та калькованого жестового мовлення в педагогічному процесі.

О. М. TYSHCHENKO

UKRAINIAN SURDOLINGUISTIC: THE MAINTENANCE AND PROSPECTS OF RESEARCH

In article the concept of development of a new direction in domestic linguistics (Ukrainian surdolinguiistic) is submitted; the general characteristic of object of studying — sign language of deaf persons is given, the basic aspects of its research are offered.

Key words: surdolinguiistic, sign language, verbal language, gesture, gesture text.

¹³ Тищенко О. М. Засади створення корпусу української жестової мови глухих // Лексикограф. бюл.— К., 2006. — Вип. 13. — С. 48–52; Концепція і принципи укладання «Словника української жестової мови глухих» // Там же.— С. 192–195.